

УДК 340.15

DOI <https://doi.org/10.32847/ln.2019.9.02>

Добкіна К.Р.

к.ю.н., доцент,

декан юридичного факультету

Державний університет інфраструктури та технологій

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ АСПЕКТИ РЕФОРМУВАННЯ ЗАКОНОДАВСТВА У СФЕРІ УЧАСТІ ОРГАНІВ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ В ЦИВІЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ (НА ПРИКЛАДІ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ СТОЛІТТЯ)

Постановка проблеми. Цивільно-процесуальне право, як і будь-яка інша наука, передбачає вивчення різних категорій та понять, наприклад, цивільних процесуальних правовідносин і суміжних інститутів. Використовуючи загальні методи діалектики, доцільно не лише на доктринальному рівні здійснювати окреслення сутності та призначення того чи іншого інституту, очевидно, що цілком доцільно розкривати причини, які зумовили їх появу або подальшу модифікацію, щоб зрозуміти, який сенс закладений у той чи інший правовий інститут, в тому числі вдосконалювати його з метою найбільшої ефективності функціонування.

У правничо-наукових дослідженнях, які стосувалися проблематики участі в цивільному судочинстві органів державної влади та місцевого самоврядування, не приділялося особливої уваги причинам появи цього інституту, з точки зору, соціально-економічних аспектів реформування законодавства, що особливо актуально в період реформування цивільного судочинства.

Огляд останніх досліджень і публікацій. Органи державної влади як учасники цивільного судочинства в тій чи іншій мірі були предметом дослідження в роботах різних вчених, серед яких необхідно виділити найбільш відомих: М.В. Муравйова, А.Ф. Коні, С.Ю. Каца, О.Г. Маліцького, М.І. Бородіна, В.В. Россіхіна, Л.К. Радзієвську, В.Й. Сапункова, Г.П. Тимченка тощо. Водночас дослідження соціально-економічних аспектів реформування законодавства у сфері участі органів державної

влади в цивільному судочинстві, в тому числі на прикладі другої половини ХІХ століття науковцями не здійснювалось.

Формулювання завдання дослідження. Метою статті є дослідження соціально-економічних аспектів реформування законодавства у сфері участі органів державної влади в цивільному судочинстві на прикладі другої половини ХІХ століття.

Виклад основного матеріалу. Право як регулятор суспільних відносин існує і розвивається не ізольовано від суспільства, а в тісному взаємозв'язку з його розвитком, воно змінюється слідом за змінами в соціально-економічних умовах життя. Розвиток процесуально-правових норм детерміновано цілою сукупністю чинників, в тому числі тими, що провадяться державною політикою в судово-правовій сфері.

До числа найважливіших причин, що зумовили динаміку розвитку цивільно-процесуального законодавства Російської імперії другої половини ХІХ століття, варто зарахувати державні реформи 60-х років, які отримали в науковій літературі найменування «великих» [1, с. 140].

Реформування всієї системи суспільних відносин неминуче спричинило за собою і зміну процесуального законодавства. Країна стала істотно новою, вона отримала нову судову систему. Природно, що і принципи судочинства не могли не зазнати кардинальних змін. Тому аналіз тих умов, які вплинули на динаміку цивільно-процесуального зако-

нодавства, може допомогти краще зрозуміти закономірності його розвитку протягом досліджуваного періоду.

Розглянутий в роботі період – це час переходу від феодалізму до капіталізму, що було пов'язано зі зміною структури власності і форм суспільного виробництва. Країна поступово нарощувала економічну міць, розширювалося виробництво і торгівельний оборот, що неминуче тягло за собою зростання числа судових позовів цивільно-правового характеру, в тому числі тих, що пред'являлися органами державної влади.

Розвиток економіки і підприємництва зумовили зростання числа суб'єктів цивільно-правових відносин. Це було пов'язано з двома моментами: з розвитком фінансово-промислових структур в економіці держави та зі зростанням державних витрат.

Важливим показником розвитку цивільно-правових відносин став активний розвиток банківського сектора. На відміну від зростання числа промислових підприємств, який може бути і в умовах суто державної економіки і не супроводжуватися зростанням приватно-правових відносин, розвиток банківського сектора демонстрував зростання потреби суб'єктів підприємницької діяльності в кредитних ресурсах.

Протягом тривалого періоду, а саме з 1733 р. по 1864 р., кредитування, фактично було представлено тільки нечисленними державними банками: Державним позиковим банком та Державним комерційним банком. У 1860 р. ці банківські установи були ліквідовані, а замість них створено єдиний Державний банк. Коли на початку 1860-х рр. уряд приступив до реформування кредитно-банківської системи, був виданий Статут про міські ощадні каси від 16 жовтня 1862 р., а у 1889 р. відкриваються фабрично-заводські каси, головне призначення яких – збільшення числа вкладників за рахунок робітників і сільського населення [2, с. 73].

З прийняттям Статуту 1895 р. ощадні каси стали називатися державними. Уряд

прийняв на себе зобов'язання по гарантіях вкладів у ощадкасах, але це натомість перетворило ці вклади на інструмент своєї економічної політики. Цікаво, що перший акціонерний банк – Петербурзький приватний – виник лише у 1864 р. За період з 1869 р. по 1874 р. було створено 33 таких банківських установи. До початку Першої світової війни кількість комерційних банків у країні збільшилася незначним чином, але роль акціонерних банків в економіці країни була величезною. Банківська система включала в себе також дрібні кредитні установи. До них належали сільські і волосні банки, а також наявні сільські банки питомих селян, допоміжні сільські ощадні каси колишніх державних селян, село-ощадні каси. Всі ці установи склалися під наглядом міністерства внутрішніх справ. До другої, більш значної, категорії належали ощадно-позичкові товариства, що засновані на принципах кооперації і склалися під владою міністерства фінансів. До третьої категорії входили кредитні товариства під наглядом Державного банку [3, с. 44]. Станом на 1 жовтня 1903 р. в Російській імперії налічувалося 2139 установ дрібного кредиту, що становило 1 установу на 51 400 жителів, у той час як у Німеччині 1 така установа припадала на 4800 жителів, а в Австро-Угорщині – на 8800 жителів. Таким чином, навіть на початку ХХ ст. установи дрібного кредиту були розвинені слабко порівняно з європейськими країнами. Водночас порівняно з попереднім періодом, коли в умовах панування феодалізму і кріпацтва про дрібний кредит взагалі не могло бути й мови, спостерігався помітний прогрес [4, с. 98].

Таким чином, активний розвиток банківської системи в розглянутий період може бути непрямим свідченням зростання числа суб'єктів цивільно-правового обороту, отже, зростання суспільної потреби в розвитку нової, буржуазної системи цивільного правосуддя з процесом, заснованим на нових, порівняно з феодальним процесом, принципах.

Капіталістична модернізація другої половини XIX ст. спричинила значні зміни в систему і структуру державних доходів і витрат.

У 1852 р. уряд почав підготовку бюджетної реформи. Її необхідність зумовлювалася жалюгідним станом фінансів, що погіршилося Кримською війною. 22 травня 1862 р. Олександр II затвердив Правила про складання, розгляд, затвердження та виконання державного розпису і фінансових кошторисів міністерств і головних управлінь. Як зазначає В.М. Пушкарьова, бюджетні акти 1862 р. ліквідували дореформений період і стали вихідним пунктом для розвитку бюджетного законодавства, внаслідок чого було отримано законодавчо оформлену схему бюджетного процесу, що включала складання, затвердження, виконання, контроль бюджету і бюджетних призначень [5, с. 166].

Зміни в економічному і соціальному житті, що супроводжувалися змінами в праві, породжували і зміни в структурі державних витрат. Історично домінуюче становище в структурі витрат бюджету займали витрати на збройні сили, що було пов'язано з геополітичним становищем країни. Проте, якщо на початку століття витрати військового міністерства становили понад 60% видатків бюджету, то до кінця XIX ст. витрати військового і морського міністерств разом склали менше чверті всіх витрат держави. Це могло означати, що держава більш активно стала фінансувати економічну і соціальну сфери, тим самим побічно збільшуючи потребу в цивільному обороті. Зокрема, постійно зростали витрати на народну освіту, громадське піклування, залізничне будівництво. Однак у загальній масі державних витрат витрати на охорону здоров'я, освіту та інші потреби населення як і раніше були незначними. Так, наприклад, питома вага витрат міністерства освіти в 1866 р. становила лише 1,6% від загальної кількості витрат державного бюджету.

Важливою передумовою зміни характеру цивільного судочинства стала зміна право-

вого статусу значної частини населення країни в результаті селянської реформи 1861 р. Фактично скасування кріпосного права стало головною подією середини XIX століття. Кріпосне право було пережитком феодалізму та стримуючим фактором для переходу в стадію активного розвитку капіталістичних виробничих відносин. Звільнення селян створило ринок вільної робочої сили – головна умова капіталістичного розвитку, що стало важливою віхою на шляху ліквідації станових привілеїв класу феодалів.

Необхідність скасування кріпосного права стала усвідомлюватися правлячими колами до початку розглянутого періоду досить чітко. За словами А. Нольде, необхідність докорінних реформ жваво обговорювалась усіма освіченими силами, і всі кроки, зроблені урядом у цьому напрямі, знаходили бадьорий відгук у суспільстві [6, с. 27].

У середині XIX століття в економіці продовжував панувати феодалізм, який зашкодив розвитку продуктивних сил, посилювався процес обезземелення селянства. Посилювалася відсталість країни, пов'язана з утвердженням зачатків капіталізму. Слідом за селянською реформою пішла низка інших перетворень. Одним із найбільш значущих стало введення місцевого самоврядування. Треба зазначити, що у всіх європейських країнах перехід до капіталізму супроводжувався залученням населення до місцевого самоврядування. Але специфіка нашої держави полягала в тому, що у нас ця система створювалася зверху.

Положення про губернських і повітових земських установах від 1 січня 1864 р. вводило інститут виборного представництва в масштабах повіту і губернії. Вперше місце в цих установах отримало селянство. Земські установи були органом виборним, а виборці ділилися на три курії: повітові землевласники; купці і власники торгових закладів, підприємств, нерухомості в містах; селяни. Перші дві категорії мали майновий ценз, у селян вибори були багатоступеневими. Вводилися земства тільки в центральних губерніях, де перева-

жало поміщицьке землеволодіння. Головним органом земського самоврядування стали губернські та повітові земські збори, введенням рішень яких займалися земські управи. Компетенцію земських установ становили питання початкової освіти, охорони здоров'я, місцевого господарства, постачання, ветеринарії, статистики, почасти благодійності. Джерелом коштів служили податки на нерухоме майно: ліси, фабрики, заводи, будинки. Основний дохід надходив від податку на землю. Таким чином, метою створення земських установ було залучення нових верств населення до місцевого управління [7].

Земська реформа спричинила міську реформу. Відповідно до Міського положення від 16 червня 1870 р., у містах вводилися нові органи міського самоврядування – міські думи, що обиралися на 4 роки, і міські управи як органи виконавчі. Виборче право надавалося на основі майнового цензу і за умови сплати податків, тобто його позбавлялися робочі, частина службовців і частина інтелігенції. Міські думи підпорядковувалися безпосередньо Сенату, а не місцевій адміністрації, але губернатор стежив за законністю їх постанов. Компетенція міського самоврядування приблизно відповідала компетенції земств. До предметів відомства міського громадського управління належали: справи з благоустрою міста, піклування про народне продовольство, про народне здоров'я, заходи проти пожеж, розвиток торгівлі і промисловості, пристрій та деякі інші обов'язки.

До основних результатів вищезазначених реформ Олександра II можна зарахувати юридичне звільнення селян, а також розвиток місцевого земського і міського самоврядування. Але водночас соціально-політична модернізація суспільства не зайшла далеко, країна не пішла шляхом повноцінного реформування самодержавної монархії. Реформи не торкнулися питань ні правової держави, ні громадянського суспільства, наслідком чого стала відсутність консенсусу держави і суспільства, влади і права.

Селянська, земська, міська, фінансова реформи Олександра II послужили основою створення передумов для реформування судової системи і судового процесу, в тому числі цивільного судочинства.

Важливою політичною передумовою реформування цивільного процесу є свобода. Дійсно, цивільний процес, заснований на рівності сторін і на інших демократичних принципах судочинства, може існувати тільки в такій державі, де є юридично вільне населення, де визнаються і захищаються права і свободи громадян. Свобода в юридичному плані була «подарована» в процесі селянської реформи 1861 р., а в політичному плані «свобода» означає плюралізм думок, можливість існування політичної опозиції в країні, а також принцип «дозволено все, що не заборонено» [8, с. 27].

Очевидно, що говорити про повноцінну політичну свободу, коли йдеться про самодержавність, не доречно, водночас після приходу до влади Олександра II в країні з'явилися розмови про майбутні реформи, поживилося суспільне життя, стали видаватися значна кількість нових журналів, але свободи об'єднання, інших невід'ємних, із сучасної точки зору, свобод народ в умовах самодержавства XIX століття ще не мав.

Головною економічною передумовою демократичного цивільного процесу виступає наявність ринкової економіки з властивою їй підприємницькою активністю, розвиток класу дрібних і середніх власників, заохочення приватної ініціативи. У Російській імперії після реформ Олександра II країна тільки вступала на шлях капіталістичного розвитку, тільки створювалися правові основи для розвитку вільного підприємництва і банківської системи. Ще слабо була поширена приватна власність, зосереджена в руках небагатьох представників правлячих класів. Більшість населення країни було фактично позбавлена приватної власності. Активно застосовувався позаекономічний примус до праці [9, с. 250].

Соціальні передумови демократичного цивільного процесу нерозривно пов'язані

з економічними і припускають наявність у соціальній структурі суспільства численного середнього класу, який має певні економічні інтереси і готовий їх відстоювати в судовому порядку [10, с. 100]. Розвиток капіталістичних відносин не супроводжувався швидким зростанням доходів населення країни, яка в той період була переважно аграрною країною. Соціальна піраміда включала нечисленні верхній і середній шари, які концентрувалися майже виключно у великих містах. Була чітко виражена поляризація багатих і бідних. У країні налічувалося кілька тисяч дуже заможних сімей: великі підприємці і чиновники, дворяни і купці. Чисельність підприємців і купців, як і дворян, становила близько 1%. Загалом частка багатих осіб у загальній масі населення була мала в порівнянні з країнами Західної Європи. Існували значні відмінності за рівнем доходів і всередині соціальних верств, наприклад, зустрічалися збіднілі дворяни. Робочий клас наприкінці XIX століття становив приблизно 10% населення країни, але спостерігалося швидке зростання робітничого класу, і до 1914 р. кількість робочих, включаючи сезонних працівників, значно збільшилась. Частка інтелігенції, яку зараховують до середнього класу, не звертаючи уваги на вкрай низький дохід її основної частини, була вкрай мала і сягала менше 1% населення [11, с. 231].

Однією з умов ефективного існування демократичного громадянського процесу є досить високий рівень правосвідомості населення, який характеризується шанобливим ставленням до закону, до права. Але для досліджуваного періоду типовим був правовий нігілізм. Суд до реформи 1864 р. навіть не був відділений від адміністрації. Відомий французький правознавець Р. Давид зазначав: «Писане російське право було чуже народній свідомості. Воно являло собою головним чином право адміністративне, що не має коріння в приватному праві. Та частина приватного права, яку воно містило, не цікавила величезну більшість населення <...> Селянська маса продовжувала жити відповідно до своїх звичаїв» [12, с. 369].

Про рівень розвитку правосвідомості населення опосередковано можуть свідчити дані, що характеризують динаміку злочинності в країні. Наприклад, у досліджуваній період спостерігалося значне зростання злочинності: в період з 1803 р. по 1913 р. кількість зареєстрованих злочинів зростає майже в 12 разів, тоді як населення – тільки в 2,9 раза. У період правління Миколи II зростання злочинності становило 55%, причому відчутно зростає частка жінок і неповнолітніх серед злочинців.

Висновки. Таким чином, реформи другої половини XIX століття сприяли поживленню суспільного і державного життя та певною мірою активізували формування ринку робочої сили, розвиток капіталістичних виробничих відносин. У країні з'явилися певні можливості для формування громадянського процесуального законодавства, заснованого на демократичних принципах. Але в той же час були відсутні важливі умови для цього: економічні, політичні, соціальні. Зберігався традиційно низький рівень правосвідомості населення. Загалом цивільний процес не міг ефективно розвиватися в умовах самодержавної країни, а органи державної влади були позбавлені змоги активно впливати на забезпечення прав і свобод людини та громадянина. Розвиток цивільного судочинства шляхом підвищення його справедливості і демократичності передбачав необхідність наявності певних передумов: економічних (розвиток виробництва і торгівлі по капіталістичному шляху, наслідком чого є підвищення суспільної потреби у дієвому та належному цивільному судочинстві), політичних (наявність у населення свободи як в економічному, так і політичному аспекті), соціальних (наявність великої кількості матеріально-забезпеченого і економічно-активного населення) тощо. Загалом досліджуваний період свідчить, що зазначені передумови тільки починали, досить повільно і поступово, зароджуватися, але в умовах самодержавної монархії стійких передумов для демократичного розвитку цивільно-процесуального законодавства не існувало.

Анотація

Наукова стаття присвячена дослідженню проблематики соціально-економічних аспектів реформування законодавства у сфері участі органів державної влади в цивільному судочинстві на прикладі другої половини XIX століття. Встановлено, що право як регулятор суспільних відносин існує і розвивається не ізольовано від суспільства, а в тісному взаємозв'язку із його розвитком, змінюється слідом за змінами в соціально-економічних умовах життя. Розвиток процесуально-правових норм детерміновано цілою сукупністю чинників, в тому числі тими, що провадяться державною політикою в судово-правовій сфері. Авторка зазначає, що важливою передумовою зміни характеру цивільного судочинства стала зміна правового статусу значної частини населення країни в результаті селянської реформи 1861 р. Фактично скасування кріпосного права стало головною подією середини XIX ст. Зроблено висновок, що реформи другої половини XIX ст. сприяли поживленню суспільного і державного життя та певною мірою активізували формування ринку робочої сили, розвиток капіталістичних виробничих відносин. У країні з'явилися певні можливості для формування громадянського процесуального законодавства, заснованого на демократичних принципах. Водночас були відсутні важливі умови для цього: економічні, політичні, соціальні. Зберігався традиційно низький рівень правосвідомості населення. Загалом цивільний процес не міг ефективно розвиватися в умовах самодержавної країни, а органи державної влади були позбавлені змоги активно впливати на забезпечення прав і свобод людини та громадянина. Розвиток цивільного судочинства шляхом підвищення його справедливості і демократичності передбачав наявності певних передумов: економічних (розвиток виробництва і торгівлі по капіталістичному шляху, наслідком чого є підвищення суспільної потреби у дієвому та належному цивільному судочинстві), політичних (наявність у населення свободи як в економічному, так і політичному аспекті), соціальних (наявність великої кількості матеріально-забезпеченого і економічно-активного населення) тощо. Визначено, що загалом досліджуваний період свідчить, що зазначені передумови тільки починали, досить повільно і поступово, зароджуватися, але в умовах самодержавної монархії стійких передумов для демократичного розвитку цивільно-процесуального законодавства не існувало.

Ключові слова: цивільне судочинство, учасники цивільного судочинства, органи державної влади, органи прокуратури, радянське законодавство.

Dobkina K.R. Social and economic aspects of reforming legislation participation of public authorities in civil procedure (on the second half of the XIX century)

Summary

The scientific article is devoted to a research of a perspective of social and economic aspects of reforming of the legislation in the sphere of participation of public authorities in civil legal proceedings on the example of the second half of XIX of a century. By results of carrying out a complex research that is a subject of this article, the author is established that the right as the regulator of the public relations exists and develops not separately from society, and in close interrelation with its development, changes after changes in social and economic living conditions. Development procedurally of precepts of law is determined by the whole set of factors, including, those which are carried out by state policy in is judicial to the legal sphere. It is necessary to refer the state reforms of the 60th years which received the name of big in scientific literature to number of the major reasons which caused dynamics of development of the civil and procedural legislation of the second half of the 19th century. Development of economy and business caused growth of number of subjects of the civil relations. It was connected with two moments: With development of financial and industrial

structures in economy of the state and with growth of the public expenditures. Active development of the banking sector became an important indicator of development of the civil relations. Unlike growth of number of the industrial enterprises which can be also in the conditions of especially state economy and not be followed by growth of the private-law relations, development of the banking sector was shown by growth of need of subjects of business activity for credit resources that directly and indirectly influenced extent of development of the Civil and procedural legislation. Change of legal status of a considerable part of the population of the country as a result of peasant reform to 1861 fates became an important prerequisite of change of nature of civil legal proceedings. Actually, cancellation of the serfdom became the main event of the middle of XIX of a century. The serfdom was a remnant of feudalism and a deterrent for transition to a stage of active development of capitalist relations of production. Releases of peasants created the market of free labor – the main condition of capitalist development that became an important milestone on the way of elimination of class privileges of a class of feudal lords. It is defined that in general, the studied period demonstrates that the specified prerequisites only began, rather slowly and gradually, to arise, but in the conditions of the autocratic monarchy of steady prerequisites for democratic development of the Civil and procedural legislation did not exist.

Key words: civil procedure, participants in civil proceedings, public authorities, prosecutors, soviet legislation.

Список використаних джерел:

1. Чунтулов В.Т. Экономическая история СССР. Москва : Госюриздат. 1969. 464 с.
2. Комаров Н.И. Очерки истории права Российской империи (вторая половина XIX – начало XX вв.). Москва : Юридическая литература. 1996. 384 с.
3. Пашенцев Д.А. Правовое регулирование финансовой деятельности в Российской империи : Монография. Москва : Социум. 2004. 260 с.
4. Мерль С. Экономическая система и уровень жизни в дореволюционной России и Советском Союзе. *Ожидания и реальность. Отечественная история.* 1998. № 1. С. 97–118.
5. Ерман Л.К. Интеллигенция в первой русской революции. Москва : Госюридзат. 1966. 373 с.
6. Нольде А.Э., К.П. Победоносцев и судебная реформа. Павлоград : Тип. тов-ва «Общест. польза». 1915. 42 с.
7. Полное собрание законов Российской империи. Собр. 2. Т. 37. Отд. 2. Санкт-Петербург. 1865. № 38798.
8. Миронов Б.Н. Преступность в России в XIX – начале XX века. *Отечественная история.* 1998. № 1. С. 27–40.
9. Козлов Ю.М. Органы советского государственного управления. Москва : Юридическая литература. 1960. 314 с.
10. Васьковский Е.В. Курс гражданского процесса. Москва : Госюриздат. Т. 1. 1913. 624 с.
11. Васьковский Е.В. Учебник гражданского процесса. Москва : Госюриздат. 1917. 327 с.
12. Абрамов С.Н. Гражданский процесс. Москва : Юридическая литература. 1948. 483 с.